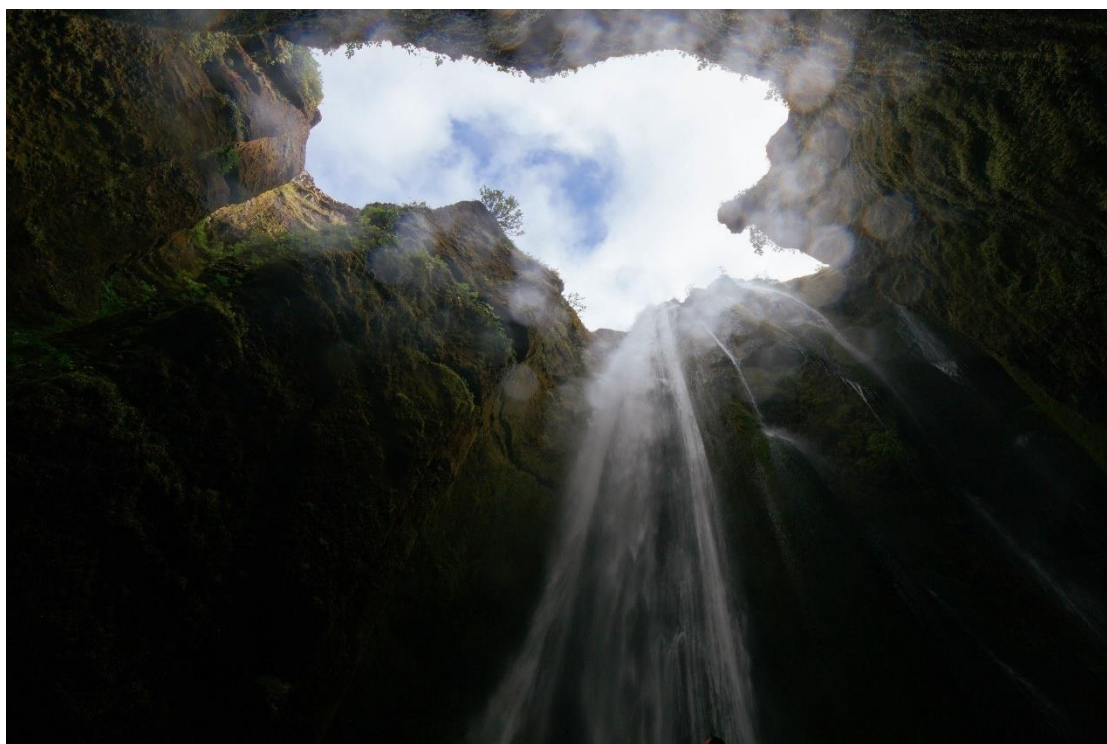




Rajnai Gergely

Miért sebezhetőek a liberális demokráciák?



A demokráciák manapság folyamatosan nehézségekkel küzdenek. Akármerre néz az ember, akármilyen híreket olvas, a demokratikus politikai rendszerek problémáiról olvashat. Mindent átható korrupció, a választók problémáira (legújabbán a koronavírus okozta nehézségekre) válaszokat adni képtelen vezetők, a liberális demokrácia kereteire fittyet hányó populisták – mind a demokrácia válságának jelei. Mintha az elmúlt években nagy bajban lenne az a rendszer, ami a '90-es

info@meltanyosság.hu

www.meltanyosság.hu

0630-311-1701

1149 NAGY LAJOS KIRÁLY ÚT 167. II. 23.



években látszólag végső győzelmet aratott minden más politikai berendezkedés felett.

Elég végignézni a demokráciák több ezer éves történelmén, hogy belássuk, az ilyen időszakok nem szokatlanok. A demokrácia rendszerint rövidéletű projektje volt a társadalmaknak, legfeljebb kis közösségekben tudott egy-két emberöltőnél tovább fennmaradni. Ráadásul amikor ezek a kis közösségek elkezdték kiterjeszteni a határaikat, megszűntek demokratikusak lenni. Elég a demokrácia bölcsőjére, az ókori Athénra gondolni, amely ahogy minél inkább birodalomná vált, annál kevésbé működött demokratikusan. Viszonylag új (nagyjából kétszáz éves) fejlemény, hogy nagyobb államok is demokráciának nevezhetőek, az pedig csak a II. világháborút követően és kizárólag Nyugaton fordult elő, hogy ezek az államok stabil demokráciák tudtak maradni (szemben a két világháború között fennálló, totális rendszerek által leváltott demokráciákkal).

Összevetve a jelent történelmi példákkal, ijesztőnek tűnnek a kilátások a demokráciára nézve. Mintha a lassan 80 éve stabil rendszer összeomlásának lennénk tanúi, ami elkerülhetetlennek tűnik. De miért látjuk ezt a folyamatot szinte minden demokrácia esetében, és miért éppen most? Menthetetlenek a mai demokráciák, és egyenes út vezet valamilyen populista autokratikus rendszer irányába?



A liberális demokrácia sebezhetősége

Ezek a kérdések eleve egy hibás feltevésből indulnak ki, ami meghatározta a politikai gondolkodást a '90-es évek óta: mégpedig abból, hogy a liberális demokrácia egy tökéletes, hibátlan rendszer. Ez azonban egyáltalán nem igaz, minden politikai rendszer sebezhető, vannak olyan kikerülhetetlen problémái, amelyek a bukásához vagy meggyengüléséhez vezetnek. Ezek olyan gyenge pontok, amelyet nem lehet kiiktatni, mert megoldásuk elvenné a rendszer lényegét. Ezt a II. világháború után nagyon is tudták a Nyugaton, és a kommunizmus fenyegetése miatt folyamatosan figyeltek is arra, hogy a sebezhetőséget minimalizálják. Az államszocialista ideológia bukása azonban olyan eufóriát hozott el a liberális demokratikus berendezkedéssel kapcsolatban, ami a sebezhetetlenség látszatát eredményezte, és a gyenge pontok kikerültek a politika és a politikatudomány homlokteréből.

A sebezhetetlen liberális demokrácia képe miatt tartanak most sokan attól, hogy elkerülhetetlenül az autokrácia irányába tartunk; akik figyelnek a demokrácia szerkezetéből logikusan következő problémákra, azok nincsenek meglepve attól, hogy időről időre válságon megy keresztül a rendszer. A kérdés inkább az, hogy milyen rendszerszintű problémái vannak a liberális demokráciának, és ezekre milyen orvosságokat kínálnak a különböző szereplők?



Itt jön a segítségünkre [William Galston](#), a Maryland Egyetem professzora, aki amellett, hogy az Egyesült Államokban sokszor a napi politikában is tevékeny szerepet vállalt (több elnökelőti kampánystábjában és közpolitikai tanácsadóként is dolgozott) és morálfilozófiai írásokat is publikált, az elmúlt két évtizedben remek politikaelméleti könyveket és esszéket is ír. Ebbe a műfajba tartozik a liberális demokráciák sebezhetőségéről nemrég megjelent [írása](#), amelyben több, a liberális demokratikus rendszerbe kódolt potenciális konfliktust azonosít. Ez a szöveg nagyon hasznos a jelenlegi globális politikai folyamatok megértéséhez, a benne lévő megállapítások ismerete nélkül lehetetlen a liberális demokrácia problémáinak megoldása. Éppen ezért emelek ki az általa említett gyenge pontok közül kilencet, amelyek különösen aktuális veszélyt jelentenek a demokráciára, és amelyekről mintha elfeledkeztek volna a rendszer hívei. Ez a feledékenység közvetlenül vezetett populizmus előretörésére, és bennük lehet a populista veszély elhárításának kulcsa is.

Ez a kilenc pont talán az, ami világszerte legjobban fenyegeti a liberális demokráciát épp most, és ez az a kilenc, amit a populisták a leginkább képesek kihasználni. A kilenc pont áttekintése után az ezekre adott populista válaszokat összegzem, majd a populizmus sebezhetőségére is kitérek, végül összegzem, hogy milyen jövő várhat a liberális demokráciára és a populista berendezkedésekre a jövőben. Bár a gyengeségek és a rájuk adott válaszok listáját Galston cikke inspirálta,



a gondolatmenet és az egyes sebezhető pontok taglalása jelentősen eltér az ő elemzésétől.

A liberális demokráciák kilenc gyenge pontja

1) Sebezhető alapok

A liberális demokrácia egyik alapja a szkepszis. Mindent lehet kritizálni, semmi és senki sem megkérdőjelezhetetlen, így javítja ki a hibákat a demokratikus döntéshozatal. Ez adja a demokráciák adaptív képességét, ha ezt a tulajdonságot kiiktatnánk a rendszerből, már nem nevezhetnénk demokráciának.

A probléma az, hogy ha minden megkérdőjelezhető, a politikai struktúra alapvetései is folyamatos kritika tárgyává válnak. Amikor a többség (vagy a többség képviselői) kritizálja a liberális demokrácia bizonyos alapvető intézményeit, akkor ezek az intézmények megszűnhetnek vagy alaposan átalakulhatnak, ez pedig veszélyt jelent a demokratikus berendezkedésre.

A liberális demokrácia válasza erre a problémára az, hogy bizonyos kérdéseket kiemel a szkepszis tárgyai közül, s jellemzően az alkotmányban rögzíti az olyan témákat, amelyek a rendszer szempontjából olyannyira alapvetők, hogy megváltozhatatlannak ítélik őket (ilyenek bizonyos szabadságjogok, döntéshozatali



mechanizmusok, stb.). Időről-időre azonban ezeket az alapvetéseket elég nagy többség szeretné megváltoztatni, és akkor nincs olyan alkotmányos elv, amelyet ne tudna módosítani vagy eltüntetni egy politikai csoport (ezt látjuk hosszú évek óta Magyarországon). A többség akarata felülírhatja a liberális elveket, így az alapok a rendszer természeténél fogva sebezhetővé válnak.

A sebezhetőség akkor is fennáll, ha nincs megfelelő többség az alapelvek módosításához. A tény, hogy bizonyos kérdéseket a vita tárgyán felülnek nyilvánít a liberális demokrácia, fegyvert ad a rendszer kritikusainak kezébe, mivel mondhatják, hogy a liberálisok valójában saját nézeteiket betonozzák be álszent módon. Ilyen kritikával élnek például Amerikában a [1619 projekt](#) alkotói is, amikor azt állítják, hogy Amerikában a rasszizmus rendszerszintű probléma, és bizonyos megkérdőjelezhetetlen normák és intézmények tartják fenn, amelyeket épp a liberális demokrácia keretei miatt nem lehet megváltoztatni.

A liberális demokrácia tehát a rendszer egyik lényegi eleme (a szkepszis) miatt nem állhat teljesen szilárd alapokon. Ezek az alapok időről időre veszélybe kerülnek az őket ért kritikák miatt, és ezzel a problémával a rendszer híveinek folyamatosan meg kell küzdenie, ma pedig különösen, mert balról és jobbról is erőteljes támadások érik ezeket az alapokat.



2) *A liberális demokrácia technokratikus elemeinek következményei*

Az egyik válasz, amit ezekre a támadásokra ad a liberális demokrácia, bizonyos technokratikus (vagy arisztokratikus/meritokratikus) elemek beépítése a rendszerbe. Ezek az elemek valamilyen területen szakmai jártasságot írnak elő fontos, politikai jelentőségű posztok betöltéséhez. Ilyen technokratikus elemek a bíróságok (különösen az alkotmánybíróságok), amelyek a jogi szakma elitjét hozzák olyan helyzetbe, hogy politikai kérdésekben felülírják akár a népakaratot is (mint amikor az Alkotmánybíróság megsemmisít egy parlamenti többség által megszavazott törvényt). Szintén technokratikus elemként működnek bizonyos állami pénzügyekkel foglalkozó intézmények (pl. a nemzeti bankok, vagy Magyarországon a Költségvetési Tanács), amelyek fiskális vagy monetáris szempontokat követve írhatják felül vagy befolyásolhatják a népakaratot közvetítő demokratikus elemek döntéseit. Technokratikus elemként tekinthetünk a végrehajtó hatalom hivatalnokainak egy jelentős részére is, akik nem politikai alapon kerülnek pozícióba, hanem szakmai tapasztalatuk révén. Az ő rendszeres lecserélésük esetén azt kockáztatja a mindenkori kormány, hogy tapasztalatlan és nem eléggé kompetens emberek hajtják végre a politikai döntéseket, amelyek így nem lesznek elég hatékonyak. Ezért hiába nincsenek ezek a szakemberek intézményileg bebetonozva, a gyakorlatban nehéz kikerülni őket.



A technokratikus elemekkel kapcsolatban két feltételezéssel éltek a liberális demokrácia megalkotói. Egyrészt, bár rendelkeznek különböző nézetekkel, a napi pártpolitikától függetlenek. Tevékenységük során nem politikai, hanem szakmai szempontokat érvényesítenek. Amíg a politikusokat a népakarat időről időre lecseréli, a technokraták elvben pozíciója állandó, független az aktuális politikai viharoktól, stabilitást nyújtanak a rendszernek. Bár személyükben cserélődnek, a szakmai kompetencia elsőbbsége miatt tevékenységük állandó; függetlenül attól, hogy épp ki tölti be a pozíciót, hasonló elvek mentén tevékenykedik, személyes meggyőződései nem befolyásolják a rendszerre gyakorolt hatását. A másik feltételezés, hogy a jól képzett technokraták a liberális demokráciát támogatják. Döntéseik és cselekedeteik mindig a liberális demokratikus intézmények és elvek fenntartására, erősítésére irányulnak. Ezt a szakmai képzés során oktatott elvek és a „felvételi eljárás” (pl. a bírók szenátusi meghallgatása az amerikai rendszerben, ahol a szenátorok a liberális és demokratikus elvekről alkotott véleményükről is kérdezik a bírójelölteket) garantálják. Így ezek a technokratikus elemek biztosítékot jelentenek a rendszert alapjaiban megváltoztatni szándékozó erőkkel szemben.

Igen ám, de amikor bizonyos csoportok azzal szembesülnek (vagy a technokratikus elemeket lejáratni kívánó politikusok retorikája miatt, vagy valós, közvetlen érdeksérelmek okán), hogy hiába élnek demokráciában, hiába alkotnak többséget,



érdekeik mégsem tudnak érvényesülni a technokraták miatt, a rendszer ellen fordulhatnak. Ezt láttuk pl. Amerikában, amikor Donald Trump 2016-ban a [„mocsár lecsapolásával”](#) kampányolt: itt arra a véleményre támaszkodott, miszerint a technokratikus elemek a polgárok számára negatív hatással bírnak, mert a jó döntéseket hátráltatják, a rossz döntéseket pedig végrehajtják. Így éppen a liberális demokrácia fennmaradásának védelmére létrehozott technokratikus intézmények okozzák az elégedetlenséget és a rendszerellenes nézetek felerősödését a polgárok között, veszélyt jelentve a liberális demokrácia túlélésére.

3) *A hagyományos értékek nehéz helyzete*

A liberális demokrácia a felvilágosodás politikai rendszere; gyakorlatilag minden eleme közvetlenül vagy közvetetten visszavezethető a XVIII-XIX. század fordulóján virágzó szellemi mozgalom eszméire. A felvilágosodás egyik „áldozata” a hagyományos értékek kizárólagos pozíciója volt; lényeges eleme volt a tradicionálisan elfogadott gondolatok és szokások (pl. vallási dogmák, kisebbségek és nők társadalmi szerepe, stb.) megkérdőjelezése. Azokban a társadalmakban, ahol a felvilágosodás teret nyert, a hagyományos értékek visszaszorultak (de el nem tűntek).

Annak ellenére, hogy a liberális demokrácia nem a szabadelvű eszmék és pártok bebetonozott primátusát jelenti,



hanem az alapvető jogokat nem sértő eszmék szabad terjedését, a hagyományos értékek híveinek nehéz dolga van ebben a rendszerben. Tolerálniuk kell ugyanis az ő értékeiket el- és megvető csoportokat is, és tagjaik folyamatosan ki vannak téve alternatív világnézeteknek. Ez ahhoz vezet, hogy többen elhagyják a csoportot, mert egy alternatívát kedvezőbbnek látnak (később persze visszatérhetnek, és más csoportok tagjai is csatlakozhatnak a csoporthoz, de ezek a kevésbé jellemző esetek).

A tradicionális értékeket valló csoportok ezért sokszor elégedetlenek a liberális demokráciával, és inkább olyan rendszert preferálnának, amelybe szervesen beépülnek a számukra oly fontos nézetek, és kevesebb tér nyílik arra, hogy csoportjaik létszáma és lelkesedése megcsappanjon. A liberális demokráciára ez az elégedetlenség, ha túlságosan nagy méreteket ölt (és az elégedetlen, hagyományos értékeket valló csoportok létszáma és befolyása elég nagy), szintén veszélyt jelent. A veszély kiküszöbölésének egyik eszköze az állami oktatás, ami a gondolat- és vallásszabadság eszméit igyekszik a polgároknak átadni, de ez sokszor nem elégséges, vagy azért, mert az oktatásban alkalmazott módszerek nem elég hatékonyak, vagy azért, mert ez a tendencia csak további ellenállást vált ki a hagyományos értékek vallóiból, akik saját nézeteiket szeretnék látni gyermekeik nevelése során.



4) Nagy felelősség hárul az állampolgárra

A liberális demokrácia alappillére és egyik nagy előnye az állampolgároknak kínált széleskörű egyéni szabadság. Az egyéni szabadsághoz viszont egyéni felelősség is párosul; az állampolgárnak felelős döntéseket kell hozni választásról választásra, illik követnie a közélet alakulását, és egy bizonyos mértékig politikailag aktívnak kell lennie. Ha nem aktív és nem viselkedik felelősen a politikában, a rendszer összeomlik, mert a polgárok gondolatainak összegzésén alapul. Felelőtlen polgárokkal kaotikus és kevésbé hatékony döntéshozatal jellemzi a demokráciát, amelyben inkompetens emberek kerülnek fontos pozíciókba.

Ez a felelősség időnként elviselhetetlenül nagynak bizonyul az egyes polgár számára. Amennyiben a munka és a bürokrácia túlságosan sok időt emészt fel, és az állampolgárnak nem marad szabad ideje a közélet követésére, nem képes felelős döntést hozni. Előfordulhat az is, hogy a közéleti kérdések olyan komoly téttel bírnak, hogy sok polgár inkább elfordul tőlük (mint például háborús veszély esetén, vagy említhetjük akár a potenciális klímakatasztrófa problémáját). A politikusok által vázolt túlságosan negatív kép (amit természetesen megválasztásuk esetén gyorsan kijavítanak) okozhatja azt is, hogy a választók egyszerűen azért nem foglalkoznak a közélettel, mert több pozitív élményt és benyomást szeretnének a szabadidejükben begyűjteni, erre pedig a politika nem ad lehetőséget.



Több okból is dönthet úgy a polgárok többsége, hogy a felelősség túl nagy a liberális demokráciában, egy olyan rendszer jobb volna, amely leveszi ezt a terhet a vállukról, vagy legalább könnyít rajta; leegyszerűsíti a politika világát. A demokratikus versenyben ezt a leegyszerűsítést szolgálják az ideológiák – elég tudni, hogy néhány nagy, a közéletet meghatározó kérdésben mit gondol egy-egy politikus vagy párt, ebből pedig a választó már meg tudja ítélni, hogy tudja-e támogatni a programját vagy sem, nem kell minden közéleti kérdésben tájékozódnia. Ez azonban nem küszöböli ki a problémát: egyrészt a politikusok visszaélhetnek ezzel az eszközzel, és ideologikus kérdésekben népszerű álláspontot foglalhatnak el, miközben más szempontból saját választóik által sem preferált nézeteket képviselnek, másrészt a nagy kérdések követése is túlságosan nehéz lehet a választók számára. A rendszer működéséhez szükséges egyéni felelősség tehát szintén komoly, és teljesen sosem kiküszöbölhető veszélyt jelent a liberális demokráciákra.

5) *Kicsi a tét*

A liberális demokráciában az eltérő nézeteket valló csoportok békésen tudják rendezni a konfliktusait, amelyeket rendszerint kompromisszumos módon oldanak meg. Minden csoport számára biztosított a képviselet és az alapvető jogok, jól meghatározott, kiszámítható mederben, lassan zajlanak a közéleti események,



nagy és gyors változásokra nem számíthat az egyszeri állampolgár. Az egyes döntések, szavazások ugyan módosíthatnak a politika irányán, de valójában nem élet-halál kérdéseket döntenek el; a tét nem lehet túlságosan nagy az egyes csoportokat és jogaikat védő elemek miatt. Ez a nyugalom az egyik erénye a rendszernek, senki nem kell attól félnen, hogy politikai okokból súlyos kár éri személyét vagy a csoportját

Sokak azonban mást várnak a politikától. A közéletet színpadként is fel lehet fogni, és sokszor a közönség (a választók) a politikusok színházi előadását értékeli. A liberális demokrácia természeténél fogva csak unalmas előadást tud nyújtani, és akik több izgalomra vágyanak, nem fogják szeretni a rendszert. A jó színpadi előadásba komoly, késhegyre menő csaták, mély konfliktusok kellene, karakteres szereplőkre és nagy fordulatokra van szükség, emelni kell a választások és egyéb döntések tétjét. Erre a liberális demokrácia nem ad elegendő teret, hiszen épp a komoly ellentétek békés és lassú elsimítására jött létre.

A liberális demokráciát alapjaiban megváltoztatni kívánó politikusok sokszor izgalmat, új színt hoznak a politikai színházba, és ezt a választók egy része értékelheti. A rendszert ez a tulajdonsága is sebezhetővé teszi, és ezzel is számolnia kell a liberális demokrácia híveinek.



6) *Az érzelmek hiánya*

Szintén a felvilágosodás hagyománya, hogy a liberális demokrácia működési logikája a teljes és tökéletes racionalitásra épül. A társadalom minden tagja és csoportja ésszerűen méri fel érdekeit, ezeket logikusan fejti ki mások számára, majd megérti a többi csoport, szintén racionálisan felmért és prezentált érdekeit, majd a felmerülő érdekellentétekre mindenki számára elfogadható kompromisszumot keres egy higgadt vita során. Nem csak a viták, de a választások is hasonlóan racionális folyamatok a liberális demokrácia modellje szerint: a jelöltek összeállítanak egy programot, amelyet a választók értékelnek megvalósíthatóságuk és kívánatosságuk szerint, majd ésszerű döntést hoznak az így kialakított rangsor szerint. Természetesen ez egy modell, senki sem gondolja, hogy egy ennyire rideg rendszer működik a valóságban, de ezt az ideált próbálja közelíteni a liberális demokrácia minden intézménye, és az állampolgárokkal szemben is az az elvárás, hogy a lehető legközelebb kerüljenek ehhez a modellhez.

Ez azt is jelenti, hogy az érzelmeket a lehető legkisebb mértékben mutathatják ki a polgárok a politikai tevékenység során. Akkor is, amikor emocionális motivációik vannak, a liberális demokrácia intézményeiben úgy kell tenniük, mintha a racionalitás vezetné őket. Az érzelmek elnyomása vagy palástolása viszont számos



polgár és politikus számára kényelmetlenné válhat, válságos helyzetekben pedig különösen nehéznek bizonyul. Egy érzelemmentes politikus úgy tűnhet választói számára, mint aki nem érti meg a problémáikat, nem érez velük együtt, így hiába a tökéletesen kidolgozott és előadott program, nem tud kiváltani szimpátiát a szavazókból. Az embereket döntéseik során az emóciók legalább annyira (ha nem jobban) irányítják, mint a józan ész, így a teljesen racionális modell gyakorta elégtelen a rendszer fenntartásához elengedhetetlen polgári aktivitás fenntartására.

A liberális demokrácia éppen ezért valamekkora teret enged az érzelmeknek (különösen kampányidőszakban), de a racionalításra épülő rendszer sosem elégítheti ki a választók minden érzelmi igényét. Más politikai rendszerek kecsegtethetnek érzelmi előnyökkel akkor is, ha ésszerű érvek alapján kevésbé hatékonyak is bizonyulnak a liberális demokráciánál. Erre a veszélyre is folyamatosan ügyelnie kell a liberális demokrácia híveinek, és az érvek mellett az érzelmi dimenziót sem hanyagolhatják teljesen el: a rendszert ért kritikákra nem lehet csak az a válasz, hogy az ellenérvek nem racionálisak, mert sokszor épp irracionális jellegük miatt találnak értő fülekre – olyan fülekre, amelyek erősebb érzelmi katarzist várnak a politikától, mint amit a tiszta ész rendszere kínálhat.



7) *A közösségi érzés hiánya*

A korábbiakból következik, hogy a liberális demokrácia formális modelljében az egyén független, a saját érdekei mentén hoz racionális politikai döntéseket, nem egy nagyobb csoport irányítja (még ha a csoportok véleményvezérei befolyásolhatják is a döntéseit). Az egy pártra szavazó polgárok közötti kapcsolat annyiból áll, hogy egy adott pillanatban hasonlóan rangsorolják a politikusok és pártok programjait. Ez a rangsor bármikor megváltozhat azonban; sem a politikusok és szavazóik, sem az egy pártra szavazó polgárok között nem alakul ki stabil érzelmi kötelék, így pedig nem beszélhetünk politikai közösségekről.

Pedig az ilyen közösségekre az emberi pszichének szüksége van, nem vagyunk képesek izoláltan működni. Galston szerint az emberek sokszor törzsi közösségeket igényelnek, ahol az együvé tartozást meg lehet élni, és egyértelműek a hierarchikus viszonyok: egy törzsfőnök hozza meg a döntéseket, a törzs tagjai pedig követik őt. A törzsön belüli kapcsolatok nem a racionalitásra, hanem a hűsége alapulnak, és a törzsfőnök bölcsességében bíznak a tagok, nem a saját képességükben a helyes irány kiválasztására. A független, de elszigetelt egyének összességéből álló csoport sokszor kevésbé vonzó, mint a törzsi modell, és a polgárok gyakran függetlenségüket (de legalábbis annak egy részét) hajlandóak feladni, hogy egy törzsi közösséghez csatlakozzanak (részben a 6) és 7) pontban kifejtettek miatt is).



Ezzel a veszéllyel is számolnia kell minden liberális demokráciának. A pártok gyakran próbálnak közösséget szervezni választóikból, részben a rendszer fenntartása miatt, részben önös érdekeikből (ha a szavazók közösséget alkotnak, jobb eséllyel tartanak ki a párt mellett hosszabb távon). A közösséggé szervezés viszont gyakran törzssé szervezéssé alakul, és az eredetileg független polgárok egy életre egy párt elkötelezett szavazói lesznek, sokkal inkább a lojalitás, semmint a racionalitás miatt. A pártok érdekelték abban, hogy ezt a folyamatot erősítsék, de közben ügyelniük kell arra, hogy a liberális demokrácia is fennmaradjon.

Amennyiben a pártok szavazói törzsekké alakulnak, és nincs átjárás egyik törzsből a másikba, a racionális viták és a kompromisszumos döntéshozatal is kiveszhet a rendszerből. Éppen ezért logikus következménye a pártok és politikusok közösségszervező tevékenységének, hogy a liberális demokrácia rendszere feleslegessé válik, és a társadalom törzsi háborúként éli meg a politikát, a rendszer intézményei pedig kiüresednek, elveszítik a jelentőségüket. A közösségi lét és közösségi döntéshozatal márpedig fontos emberi igény, így a politikai közösségek kialakulását nem gátolhatja a liberális demokrácia sem, viszont meg kell tartania az egyensúlyt a függetlenség és a közösségi érzés között, hogy a rendszer fennmaradjon. Az egyensúly felborulását láthatjuk manapság világszerte, a vezérelvű és hűségen alapuló



politikai törzsek felemelkedésével, ami a liberális demokráciát veszélyezteti, és amire egyelőre kevés adekvát válasz született a rendszer hívei részéről.

8) *A kapitalizmus problémái*

A liberális demokrácia kialakulásának története egyben a kapitalizmus felemelkedésének története is. A mai értelemben vett piacgazdaság és a liberális demokrácia kéz a kézben járnak és feltételezik egymást. A kapitalizmus lehetőséget adott a szabad gazdasági tevékenységre, ami a liberális demokrácia által biztosított szabad politikai tevékenységgel (és a politikai rendszer által garantált tulajdonjogokkal) párosulva szimbiotikus rendszert alkot.

A kapitalizmus általában prosperitást biztosít a társadalomnak, a gazdaság összteljesítménye nagyobb, mint más berendezkedéseknél. Hátrányai is vannak azonban a piacgazdaságnak: egyenlőtlenségeket eredményez, különösen a legfelső rétegek szakadnak el a társadalom többi tagjától. Ezek az egyenlőtlenségek három problémát okoznak a liberális demokrácia számára.

Először is, a gazdasági egyenlőtlenség sokszor a politikai egyenlőséget fenyegeti. A kimeríthetetlen erőforrásokkal rendelkező leggazdagabb réteg aránytalanul nagy befolyással bír



a politikai folyamatokra, és az ő kegyüktől függhet a politikusok és potenciálisan a társadalom sorsa. Egy ilyen folyamat eredményeképpen a demokrácia gazdasági oligarchiává alakulhat. Ennek ugyan vannak bizonyos intézményes korlátai (a korrupcióellenes törvények például), de teljesen sosem lehet kiszűrni a rendszerből, ennek is tudatában kell legyen minden, a liberális demokrácia mellett elkötelezett ember.

Emellett veszélyt jelent az is, ha a különbségek olyan nagyra nőnek a különböző rétegek között, hogy gyakorlatilag csak szegényekről és gazdagokról beszélhetünk, a középosztály eltűnik. A középosztály a liberális demokrácia gerince, hiszen tagjai függetlenek, és általában van szabad idejük arra, hogy közügyekkel foglalkozzanak. Ha a társadalom túlságosan nagy része gazdasági és politikai szempontból kiszolgáltatott szegény, akkor nem lesz elég független és szabadidővel rendelkező polgár, és a liberális demokrácia alapja rendül meg. Ezért törekednek a demokratikus pártok sokszor olyan gazdaságpolitikára, ami a középosztályt erősíti, és lehetőséget kínál a szegényeknek a középosztályhoz csatlakozni. Ezek a célok azonban sokszor nem tudnak megvalósulni (részben a fentebb említett oligarchikus befolyás miatt), ilyenkor a társadalom gazdasági rétegződése nem kedvez a liberális demokrácia fennmaradásának.



Végül a kapitalizmus által szült egyenlőtlenségek súlyos következménye, hogy hiába ad a piacgazdaság lehetőséget a korlátlan mértékű felemelkedésre, ha ez csak néhányaknak sikerülhet, a többi polgárban irigységet ébreszthet, és ahogy egyre többen látják, hogy egyeseknek milyen hatalmas, az átlagember számára elképzelhetetlen vagyona van, egyre többen lesznek elégedetlenek. Az elégedetlen tömegek pedig egyre inkább a politikai rendszert fogják okolni azért, hogy ők nem érhetik el azt a jólétet, ami a leggazdagabbnak megadatott. Ez növeli a liberális demokráciát támadó politikai erők népszerűségét, és napjainkban egyre inkább erősödik ez a folyamat a nyugati demokráciákban, ahol az elégedetlen tömegek több egyenlőséget eredményező rendszert követelnek.

A kapitalizmus tehát sok szempontból veszélyes a liberális demokráciára, ezért is találkozunk számos a piacot fékező, szabályzó intézkedésekkel a legtöbb demokratikus országban. A nehézség: megtalálni az egyensúlyt a gazdasági szabadságot biztosító kapitalizmus fenntartása és az egyenlőtlenségek szülte problémák enyhítése között.

9) *Időszakosan gyenge teljesítmény*

Akármilyen meggyőző elméleti érveket is sorakoztatunk fel a liberális demokrácia mellett, nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy hatékony, eredményes rendszer-e, vannak-e gyakorlati pozitívumai



(pl. jólét, gazdasági biztonság, kitörési lehetőségek, béke, stb.)? Az emberek nagy része, ha be is látja bizonyos elméleti, esetleg ideológiai előnyeit a rendszernek, akkor fogja igazán támogatni, ha az az ő életét kézzelfoghatóan jobbá teszi. A volt keleti blokk is elsősorban ezért fogadta tárt karokkal a liberális demokráciát a rendszerváltás időszakában: a szabadság mellett jólétet várt tőle.

Márpedig időről időre a liberális demokráciák gazdaságai nem tudják azt a teljesítményt nyújtani, amit a polgárok elvárnának. Előfordul, hogy nem elég gyors a növekedés üteme (akár abszolút mértékben, akár más országokhoz mérve), vagy bizonyos csoportok leszakadnak (ahogy a 8) pontban kifejtettem), esetleg túlságosan nagy a volatilitás, komoly átalakuláson megy keresztül a gazdasági szerkezet (pl. az automatizálás felgyorsulása miatt sok szakma feleslegessé válik, és sokaknak ezért változtatniuk kell a terveiken, átképezniük magukat, stb.). Ezenfelül számolni kell azzal, hogy a kapitalizmus ciklusos természeténél fogva a felívelő korszakokat válságok váltják, ezek a recessziók pedig szintén elégedetlenséghez vezetnek, és hitelteleníthetik nem csak a gazdasági, hanem a politikai rendszert is.

Ezzel szemben az autoriter és jobban szabályozott (esetleg tervutasításos) rendszerek biztonságot kínálnak: kevesebb volatilitás, több kiszámíthatóság a szabadság és a hosszútávon magasabb összteljesítmény rovására. Azok a csoportok, amelyek



nehézségeket élnek meg, és ezért elégedetlenek mind a kapitalista, mind a liberális demokratikus berendezkedéssel, a biztonságot kínáló rendszerek előnyeit magasabbra értékelhetik.

Éppen ezért sosem szabad elfelejteni, hogy a liberális demokrácia legfontosabb előnye a legtöbb polgár számára a gyakorlati hasznokban rejlik. Hosszútávon fenntarthatatlan az az érvelés, ami kizárólag a liberális demokráciák elméleti és politikai előnyeire mutat rá, folyamatosan fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a rendszernek kézzelfoghatóbb pozitívumai is vannak.

Populista válaszok a kilenc gyenge pontra

Ezt a kilenc, kikerülhetetlen gyenge pontot a populisták ki is használják, és ezeken keresztül kritizálják a liberális demokráciákat, olyan módosításokat kínálva, amik kiküszöbölik ezeket a beépített problémákat – de egyben a liberális demokrácia alapjait kérdőjelezzik meg.

1)-2)-3) *Totális demokrácia a tradicionális értékek talaján*

Az első három gyenge pontra egy alapvető szerkezeti változást szorgalmaz a populizmus: a liberális demokrácia liberális elemeinek lebontását. A korlátlan demokratikus elv alapján mindent meg lehet és mindent meg is kell kérdőjelezni – így a



rendszer egyetlen elemét sem lehet kivonni a közvetlen és azonnali demokratikus kontroll alól; a demokratikus felhatalmazással bíró vezetők és intézmények bármilyen döntést meghozhatnak, amit jónak látnak, és ami kielégíti a mögöttük álló többség igényeit.

Így a liberális demokrácia minden olyan elemét, amely gátolja a többség cselekvését (a kiterjedt egyéni és kisebbségi jogok, az alkotmány, a bíróságok, stb.), fel kell számolni, vagy legalábbis ki kell üresíteni („meg kell szállni”). A technokraták szerepét minimálisra kell csökkenteni, szakértelmüket kizárólag a népszerű intézkedések végrehajtására használhatják, nem szólhatnak bele politikai kérdésekbe.

A politikai rendszer új alapokra helyeződik: a liberális fundamentumok helyére az kerül be, ami éppen népszerű. Sok populista politikus és párt arra támaszkodik, hogy a „csendes többség” különböző, hagyományos értékeket valló csoporthoz tartozik vagy azok elképzeléseivel legalább részben szimpatizál, így ezeket az elveket helyezi a politikai rendszer piedesztáljára (lásd: „kereszténydemokrácia”). A tradíciók lesznek a rendszer megkérdőjelezhetetlen alapjai, mégpedig azért, mert a többség egyetért velük. Akik a hagyományos értékekkel szembefordulnak (deviánsok), vagy esetleg azoknál fontosabbnak gondolják a liberális demokrácia értékeit, nem csak a populisták, hanem



egyenesen az igazi demokrácia ellenségei lesznek, akik saját, népszerűtlen értékeiket akarják lenyomni a többség torkán. Ez a politikai hitvallás a tradicionális értékeket valló csoportok számára a populisták programját elfogadhatóbbá teszik, mint a hagyományokat hosszútávon gyengítő liberális demokrácia.

Egy ilyen rendszer értelemszerűen már nem liberális demokrácia, hanem totális demokrácia. A liberális elemek problémáit kiküszöböli, de közben azok előnyeit is erodálja. A többségbe kerülés egy ilyen rendszerben létfontosságú, mert a kisebbséget alig védi valami, érdekeiket csak úgy érvényesíthetik, ha más kisebbségekkel koalícióra lépve többséget alkotnak. Ezzel a problémával küzd jelenleg a magyar ellenzék is, lassan belátva, hogy a szavazók többségének hiányában a populizmus felé haladó rendszerben nincs esélyük érdekeik képviselésére. A liberális intézmények (alkotmányos garanciák, bíróságok, technokraták) nem fogják, és nem is tudják megvédeni őket, mert jelentőségük elenyészővé válik az új alapokra helyezett tiszta demokráciában.

4) *Vezérdemokrácia*

A liberális demokráciával járó komoly egyéni felelősség problémáját úgy oldanák meg a populisták, hogy a rendszer hatékony működtetéséhez szükséges állampolgári politikai aktivitást nagy mértékben csökkentik. A polgárok valójában



teljes mértékben szavazóvá válnak: fontos, hogy részt vegyenek a választásokon, de választások között nem muszáj aktívan részt vállalniuk a politikai életben. Az átlagember egyébként sem elég kompetens az egyes politikai kérdésekben, hogy megítélje, mi lenne a helyes irány, jobb, ha ezeket a döntéseket ráhagyja az ezzel főállásban foglalkozó politikusokra. Mi több, választások idején sem kell alaposan tanulmányozniuk a jelöltek és pártok programjait, nem kell ízekre szedniük a politikusok korábbi teljesítményét – egyetlen szempont számít, a vezető személye. A választóknak elegendő azonosulni egy – lehetőleg karizmatikus – vezér személyével, legfontosabb gondolataival, és a legszimpatikusabb személyre (és annak követőire) szavazni a választásokon.

Ez a populista modell lényegesen kisebb energiabefektetést igényel a polgárok részéről, jóval kevesebb időt kell a politikával foglalkozniuk ahhoz, hogy a rendszer működni tudjon. A felelősség áthárul a vezetőkre, akiket minden, politikával összefüggésbe hozható problémáért lehet okolni, majd gond nélkül le lehet őket cserélni az új, szimpatikusabb és karizmatikusabb jelöltre. A politikai közösséget érintő komoly problémák megoldásával járó fejtörés és aggodalom már nem a polgárok osztályrésze, ez a vezetőkre hárul.



A csökkenő felelősség azt is jelenti azonban, hogy az érdekérvényesítés lehetőségei beszűkülnek. A szimpatikus vezető kiválasztása során nem igazán van lehetőség arra, hogy a polgár (vagy csoport) saját nézeteivel befolyásolja a politikai irányt; a vezetők által kijelölt legélesebb konfliktusok (amelyek általában nem a szürke hétköznapi problémái, hanem nagy, identitást érintő kérdések mentén alakulnak ki) határozzák meg a politikát; számos fontos kérdéstről csak a politikusok (illetve a többséget alkotó párt politikusai) határoznak, a nyilvánosság érdeklődésének és az alulról jövő érdekek becsatornázásának szinte teljes hiányával. Az ilyen populista rendszer tehát nem tudja azok igényeit kielégíteni, akik nem kizárólag a nagy, politikát meghatározó kérdésekben szeretnének állást foglalni, de az állampolgárok politikai felelősségét jelentősen csökkenti.

5) *Teátrális politika*

A liberális demokrácia békésen csordogáló világával szemben a populisták az élet-halál harc izgalmát kínálják a közéletet követőknek. Minden választás a jó és a gonosz mindent felülíró harca, a tét hatalmas, a vesztes teljesen megsemmisül, a nyertes elsöprő győzelmet arat. A győztes akarata korlátlanul érvényesülhet, a vesztes szándékai még töredékes formában sem tükröződnek vissza a döntésekben.



A választások tétje tehát hatalmassá válik, két választás között pedig teátrális kampány zajlik. A csendes, megállapodásokra alapuló politika helyére a politikai színház kerül. Ennek főbb elemei az ellenfelet retorikailag megsemmisítő parlamenti felszólalásokból kialakuló szócsaták, nagygyűlések, tüntetések, felvonulások – minden, ami látványos és drámai.

A politika azonban így egyrészt kevésbé tartalmas (nem a konkrét ügyekről, hanem a jó és gonosz harcáról szól a közélet), másrészt a tét növelésével a vereségtől mindenki sokkal jobban tart, mint a liberális demokráciában. A teljes megsemmisülés elkerülése olyan cél, ami legitimál minden eszközt, így a politika piszkosabbá válhat egy ilyen rendszerben, mint a liberális demokráciában, ahol a szereplőknek nem kell annyira félniük a választási kudarctól, mivel a legfontosabb érdekeik a különböző garanciák és a kompromisszumos döntéshozatal miatt nem sérülhetnek.

6)-7) *Identitásalapú politikai közösség*

A populisták nagy figyelmet szentelnek politikai közösségük építésére és fenntartására. Ezek a közösségek jellemzően egyfajta identitás (amelyet akár meghatároznak a korábban említett tradicionális értékek) mentén épülnek fel, nem az tartja össze őket, hogy tagjaik hasonlóan értékelnek bizonyos politikai programpontokat, hanem sokkal inkább érzelmi alapú a



kapcsolat a csoporttagok között. Ennélfogva intenzívebb, emocionálisabb ez a kötődés, mint amit a liberális demokrácia tud kínálni; kielégítve olyan igényeket, amelyek természetesen a polgárok részéről.

Természetesen a nem populisták politikusként is építenek a politikai identitásra, mint közösségösszetartó erőre. Az identitást bizonyos politikai programok mellett egyéb, kevésbé racionális elemek is nyújthatják, pl. a hazafiasság, a lokálpatriotizmus (különösen regionális pártok esetén), bizonyos történelmi jelentőségű eredmények elérése (pl. Amerikában a republikánusok nagyon büszkék arra, hogy egy republikánus elnökhöz köthető a rabszolga-felszabadítás vagy a hidegháború megnyerése, míg a demokraták a New Deal és egyéb szociális programok mellett a II. világháborús sikerre tekintenek vissza szívesen). Ezek azonban rendszerint a racionalitás elemeket (programokat) kiegészítő elemek, és jellemzően inkluzív jellegűek, nem exkluzívak – kevésbé jelenik meg bennük az ellenségkép, nem a másik oldallal szemben határozzák meg magukat, mint a populisták, ahol az identitás kulcsfontosságú eleme meghatározni azt, hogy ki nem tartozik és nem is tartozhat a csoportba. Ilyen ellenség lehet a korrumpált elit, az idegenek, a tradicionális értékeket támadók vagy akár a bigott rasszisták is. Ez az exkluzív identitás a racionális összetartó erőt nem kiegészíti, hanem felülírja, és sokkal inkább érzelmi alapú közösséget



eredményez, amelyben a tagok közötti kapcsolat szorosabb, mint a nem populista csoportok esetében.

Az intenzívebb kötődés azt is jelenti, hogy a hűségnek komoly szerepe van a populista politikában. A liberális demokratikus modellben bármikor bárki meggondolhatja magát, új pártot választhat magának azért, mert másképp rangsorolja a kínált programokat, mint korábban. Az is logikus és érthető hozzáállás, ha egy választó bizonyos kérdésekben az egyik, más ügyekben a másik párttal ért egyet, esetleg egy adott párt egyes jelöltjeit támogatja, más politikusait ellenzi. Ez a populista modellben nem kivitelezhető: a hűség alapvető érték, aki nem teljes mértékben és minden körülmények között támogat egy pártot (és annak vezérét), az áruló. Így az intenzív azonosulásból következő háborús logika tovább szűkíti a racionális vita és a kompromisszum terét a populista demokráciában. Erről a folyamatról, és a demokratikus berendezkedésekre gyakorolt hatásáról [hosszabban is írtam a demokráciák széteséséről szóló írásomban](#).

8) *Protekciónizmus*

A kapitalizmus hátrányaiból is előnyt próbálnak kovácsolni a populisták; ezekre a gyengeségekre rendszeresen felhívják a figyelmet, és alternatív, a piacot jelentősen korlátozó intézkedéseket ígérnek követőiknek. Amellett, hogy ők is elismélik



az egyébként minden politikai szereplő által előszeretettel használt ígéreteket, miszerint a piaci rendszer kiskapuit kihasználó, a dolgozó embereket kihasználó emberek és intézmények (brókerek, bankárok, stb.) elnyerik méltó büntetésüket, és be kell tartaniuk majd a szabályokat, új javaslatokkal is előállnak. A helyi identitást erősítendő (és természetesen gazdasági szempontból is előnyösnek beállított) protekcionista intézkedések (a lokális favorizálása a globálissal szemben), valamint konkrét csoportok (pl. a mezőgazdaságban dolgozók vagy ipari munkások) kiemelt támogatása egyaránt azt a célt szolgálják, hogy a kapitalizmus problematikus aspektusait a populisták a saját táboruk számára korigálják.

Ezek az intézkedések (vagy az intézkedések ígérete, esetleg látszata) a piacgazdaság hátrányai miatt leszakadó csoportok egy részének támogatását szolgáltatott biztosítani. A gazdaság egészének hatékonysága háttérbe szorul, fontosabbá válik, hogy a célzott választók elégedettek legyenek a gazdasági berendezkedéssel. A teátrális politika elemeként is fel lehet használni ezeket az átalakításokat: a feltételezett privilegizált csoportok, intézmények, országok és nemzetközi szervezeteket új alkukra kényszeríteni, megbüntetni, stb. a bosszú kielégítő érzését kínálhatja a kapitalizmus által hátrahagyottak számára.





Nem véletlen, hogy pl. Orbán Viktor is olyan országok rendszereit emlegette híres-hírhedt [tusványosi beszédében](#), mint Szingapúr vagy Kína. Ezek az országok, bár a kapitalizmus egészét nem vetik el, a Nyugaton megszokott gazdasági rendszerhez képest eltérő berendezkedést választottak, ami a liberális demokráciával nehezen összeegyeztethető. A politikai és gazdasági reformok egymást feltételezik, egymásból következnek ezen logika mentén.

A politikai rendszerek legfőbb fokmérője: a teljesítmény

Hosszú távon ezek a módosított kapitalista rendszerek is küzdenek is hatékonysági problémákkal; nem tudnak és nem is akarnak minden társadalmi rétegnek kedvezni. Az elégedetlenek csoportja egy idő után felduzzad, és ekkor ütközik a populista rendszer a liberális demokráciák teljesítményproblémájába (9. gyenge pont) – ez egy olyan nehézség, amivel minden politikai rendszernek szembe kell néznie, egyik sem képes kiegyensúlyozottan és hosszú távon a társadalom nagy részét kielégítő teljesítményt nyújtani.

Márpedig ez a legfontosabb szempont, ami mentén a társadalom elfogadja vagy elutasítja a mindenkori politikai rendszert: milyen teljesítményt tud letenni az asztalra (akár gazdasági értelemben,



akár a társadalmi együttélés szempontjából, stb.). A liberális demokrácia akkor volt népszerűségének csúcsán, amikor sokkal jobban teljesített, mint fő alternatívája, az államszocializmus – majd amikor a liberális demokratikus és kapitalista rendszerek válságba kerültek 2008-2009-ben, a polgárok új alternatívákat kerestek, amelyek közül manapság a populizmus tűnik a legjelentősebbnek.

Minden rendszer sebezhető azonban. Ahogy a liberális demokrácia gyenge pontjaira adott populista válaszoknál röviden említettem, a populizmusnak is bőven vannak gyenge pontja, amit a rendszer gyengüléséhez és bukásához vezethetnek. Mind közül a legfontosabb a teljesítmény problematikája, amely minden rendszert egyenlő mértékben érint. A populisták sem tudják mindig kielégíteni a többség igényeit; szembe kell nézniük legalább időszakos gazdasági és politikai válságokkal.

Most egy ilyen időszakot élünk a koronavírus miatt, és a gazdasági következmények, valamint az állampolgári elégedetlenség és nyugtalanság java még feltehetően hátravan. Ahogy [egy korábbi írásomban bemutattam](#), az ilyen időszakok rendszerint a mindenkori kormánypárt számára komoly nehézségeket okoznak, és csak a többiekhez képest legjobban teljesítő vezetők képesek hatalmon maradni a válságok után. 2008-9-ben épp egy ilyen válság utáni kudarc sorozat adta meg a lökést a populistáknak,



akik azóta a prosperitás eredményeképpen világszerte folyamatosan növelni tudták a népszerűségüket.

A kérdés, hogy az új válság a populisták számára szűkíti vagy bővíti a politikai teret. Egyrészt a legutóbbi válságból hatalmasat profitáltak, megoldásaik egyre inkább értő fülekre találtak, ez alapján akár tovább erősödhetnek a pozícióik. Másrészt azonban most már több országban is vezető szerepet töltenek be, a politikai rendszerek is egyre inkább a populista működés irányába tolódnak, a gyenge teljesítmény tehát vissza is üthet – bebizonyosodhat, hogy az ő megoldásaik sem tökéletesek, nem képesek mindennek ellenállni. Donald Trump választási veresége mintha arra utalna, hogy azok a populisták, akiket egy válság (utóhatásai) emeltek hatalomba, egy válság eredményeképp veszíthetik el a hatalmukat. A szoros amerikai eredmény azonban arra is utal, hogy a populisták előretörését teljes mértékben nem fordította vissza a vírus okozta válság, sőt, szavazóik számát akár növelni is tudják egy ilyen, kormányzás szempontjából rendkívül nehéz időszakban.

A politikai inga

Miután minden rendszer, így a liberális demokrácia és a populista rendszer is sebezhető, mindnek vannak gyengébb időszakai. A két berendezkedés között leng egy politikai inga: amikor az aktuálisan



domináns rendszer gyenge pontjait a rendszer hívei nem tudják megfelelő mértékben enyhíteni (akár saját hibáik, akár külső körülmények miatt), akkor az inga elindul a másik rendszer irányába. A liberális demokrácia csúcspontját az 1990-es és 2000-es években érte el, majd a 2008-as válságot követően az inga elindult a populizmus irányába.

A nagy kérdés, hogy hol áll az inga manapság. Elért a másik szélsőséges pontra, és 2020 a populisták népszerűségének tetőpontja, majd a koronavírus következményeinek hatására az inga elindul újra a liberális demokrácia irányába? Vagy éppen csak elindult az inga, és a válság tovább erősíti a globális populistá mozgalmat, ami újabb csúcspontokat ér el a következő évtizedben?

A választ egyelőre nem ismerjük, de részben függ attól is, hogy a liberális demokráciák hívei mennyire tudják hitelesen felhívni a figyelmet a populizmus problémáira, és mennyire tudják megtalálni azokat a megoldásokat, amik enyhíteni tudják az általuk preferált rendszer sebezhetőségét. Az első lépés ebben a folyamatban, hogy felismerjék: a liberális demokrácia nem egy tökéletes, hibátlan berendezkedés, mindig is sebezhető, és a gyenge pontjaival (köztük a fent ismertetett kilenccel) foglalkozni kell, nem lehet őket a szőnyeg alá söpörni, mert ha nem készülnek fel a sebezhető pontok védelmére, a rivális rendszerek (így a populizmus) ezt, kihasználva tudnak teret nyerni. A liberális és demokratikus elemek ellentmondásai mellett figyelni kell a



tradicionális értékeket valló csoportok igényeire, a túlságosan nehéznek bizonyuló állampolgári felelősségre, az érzelemmentesség és az unalom vádjaira, a közösségépítés fontosságára, a kapitalizmus által szült konfliktusokra, és végül a legfontosabbra: hogy az állampolgárok a lehető legkisebb ingadozást tapasztalják a gazdasági és politikai teljesítményben.

Figyelembe kell azonban venni, hogy nincs olyan megoldás, ami véglegesen megoldja a liberális demokráciába épített problémákat; az (mint minden más politikai rendszer) mindig sebezhető marad. A II. világháború után a Nyugat azonban megmutatta: jó körülmények között évtizedekig fenn lehet tartani a rendszert, ha a gyenge pontokat folyamatosan szem előtt tartja a politika. A jó körülmények nem teljesen a politikától független, külső jellemzők. A politikusok nem szabad, hogy elfelejtsék a liberális demokratikus berendezkedés előnyeit és gyengeségeit, ügyelve arra, hogy utóbbiak hatása a lehető legkisebb legyen. Amennyiben a liberális demokrácia hívei tudatosan figyelembe veszik a rendszer sebezhető elemeit, a berendezkedés nemhogy nem menthetetlen, mint azt sokfelől hallani manapság, hanem, ahogy a történelmi példa is mutatja, nagyon is szívós, és az időről időre megújuló kihívásoknak képes megfelelni, alkalmazkodni a változó környezethez, és a nehezebb időkben tanuló meg is tud erősödni – a populizmus felé vezető út tehát egyáltalán nem egyirányú.